

РОЗВИТОК КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТА КОМУНІКАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ У СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

УДК 37.015:159.923.2

Ю. В. Якимчук

Формування комунікативної компетентності майбутнього фахівця є невід'ємною частиною формування його професійної компетентності. Основу комунікативної компетентності складають комунікативні здібності, які є передумовою опанування студентом комунікативних знань, умінь та навичок. Виходячи з аналізу психолого-педагогічної літератури і нашого розуміння комунікативних здібностей як сталої сукупності індивідуально-психологічних особливостей людини, що існує на основі комунікативних задатків та обумовлює успішність комунікативної діяльності, можна виокремити такі компоненти комунікативних здібностей: когнітивний, мотиваційний, самооцінний, емоційний, комунікативно-діяльнісний. Вони перебувають у тісному взаємозв'язку і забезпечують успішність комунікативної діяльності.

Можливим є цілеспрямований розвиток одного окремо взятого компонента. Беручи до уваги взаємозв'язок між усіма складовими комунікативних здібностей, це спричиняє розвиток комунікативних здібностей у цілому.

Вивченню комунікативних здібностей присвячено роботи вітчизняних та зарубіжних дослідників. Ними подано різні аспекти вивчення зазначеної проблеми. Найбільш дослідженими є проблеми змісту, сутнісних характеристик, структури комунікативних здібностей і закономірностей їхнього розвитку. Ці питання висвітлено в роботах Н. А. Вінніченка, Ж. М. Глозман, Л. В. Засекіної, С. Д. Максименка, С. Л. Рубінштейна. Проте, на нашу думку, недостатньо розробленою є проблема розвитку кожного структурного компонента комунікативних здібностей. Детальний аналіз кожного

структурного елемента цих здібностей призведе до більш глибокого розуміння феномена в цілому.

Метою цієї статті є розкриття змістового наповнення поняття “когнітивний компонент комунікативних здібностей”, а також розробка рекомендацій викладацькому складу вищих навчальних закладів щодо його розвитку у студентів.

Когнітивний компонент комунікативних здібностей – це репрезентативно-когнітивні структури, які являють собою узагальнено-абстрактний результат набуття комунікативних знань, умінь і навичок, є внутрішньою основою процесів обробки інформації й організації комунікативної діяльності. Слід зазначити, що для успішного виконання різних видів діяльності необхідними є свої специфічні системи репрезентативно-когнітивних структур. Проаналізуємо, що являє собою складна когнітивна психологічна структура, яка складає основу комунікативних здібностей. Вона є багаторівневою і складається з фонологічного, граматичного, лексичного, дискурсивного (текстуального), соціокультурного, стратегічного, функціонального рівнів.

Когнітивно-репрезентативною структурою, що складає основу фонологічної здібності та забезпечує розвиток фонологічних знань, умінь і навичок є стабільна структурна площина, яка має власне психологічне існування та не зводиться до первинної площини, на яку проектується всі без виключення ознаки звукового мовленнєвого потоку. На цій площині розташовані “чарунки” для “виловлювання” усіх фонем певної мови. Тут відбувається фонематичний аналіз усієї звукової інформації.

Існують ще дві репрезентативні площини в когнітивній структурі мовлення: морфемна і синтаксична. На морфемній площині подано елементи слів: корені, префікси, суфікси, закінчення, а також узагальнені зразки словотвору. Синтаксична площина являє собою узагальнені синтаксичні структури речень, що зберігаються в довгочасній пам'яті у вигляді синтаксичних стереотипів. Основні – це суб'єктно-предикативна структура

простого розповідного речення, структура пасивної конструкції та структура заперечення, які є узагальнено-абстрактними синтаксичними фреймами. Морфемна і синтаксична когнітивні структури є основою розвитку граматичних знань, умінь та навичок.

У когнітивній структурі мовленнєвих здібностей існує “словник” – сховище всіх відомих певній людині слів тієї чи іншої мови. У словнику слова зберігаються в добре упорядкованій системі. Кожне слово є пов’язаним за змістом з іншими словами. Наприклад, усі слова організовано за понятійними категоріями: істоти і неістоти, рослини, тварини, прилади, інструменти тощо. Більш широкі категорії включають вузлі. Слова також організовано за належністю до певного часу, місця, за причинно-наслідковими зв’язками, за належністю до певних наук, частин мови тощо. У результаті маємо доволі складну мережу з вузлами-чарунками, які представляють окремі слова, та з великою кількістю векторів, що пов’язують ці слова. З кожного такого вузла за допомогою зв’язків-векторів можна потрапити до інших вузлів. Цей процес відбувається при породженні мовлення.

Далі розглянемо когнітивно-репрезентативні структури, що забезпечують розуміння та породження тексту. Їх можна описати в термінах кількості пропозицій, на які поділяється текст і репрезентації їхнього значення. Спочатку відбувається поділ тексту на певну кількість пропозицій. Далі процес обробки пропозицій відбувається у співвідношенні репрезентації значення в мозку людини кожної наступної пропозиції з репрезентаціями значень попередніх. Це відбувається через співпадання концептів у різних пропозиціях. Іноді виникають труднощі зі зв’язуванням пропозицій, що належать до різних речень. З метою їхнього подолання використовуються сполучні умовиводи. Існує ліміт пропозицій, які людина може утримувати в короткочасній пам’яті. З цього можна зробити висновок, що людина може бути нездатною пов’язати нову пропозицію з попереднім текстом, оскільки пропозиція з необхідним концептом уже не є активною. Ми можемо зробити висновок про те, що складність тексту обумовлюється кількістю пропозицій, які необхідно

утримувати в короточасній пам'яті, і кількістю необхідних сполучних умовиводів. Як правило, у короточасній пам'яті утримується остання з оброблених пропозицій та ті, що знаходяться вище за неї в ієрархічній репрезентації тексту. Ще одним чинником, який сприяє розумінню тексту, є формування репрезентативного значення макропропозицій, що виражають суть тексту. Породження тексту відбувається за допомогою зразків, які відображають різні типи текстів, їхні композиційні блоки і внутрішні текстові ієрархічні структури.

Ще одним рівнем когнітивно-репрезентативних структур, що складають основу комунікативних здібностей людини, є стратегічний. Л. Ф. Бахман та Л. С. Палмер описують репрезентативну структуру комунікативних стратегій у термінах метакогнітивних елементів, які забезпечують когнітивну функцію управління комунікативними процесами [5]. Л. В. Засекіна поділяє метакогнітивні стратегії на стратегії усвідомлення, планування, управління, рефлексії [2, с. 12].

Функціональний (іллокутивний) рівень когнітивно-репрезентативних структур комунікативних здібностей – це узагальнений досвід реалізовувати комунікативні наміри, використовуючи структуру повідомлення (мовленнєвого акту). Іллокуція – частина мови взагалі, а не якоїсь конкретної мови. Набір інтенцій практично не залежить від етнічної належності мовця. О. Г. Почепцов вказує на те, що “... мовленнєвий акт – це, у першу чергу, вияв життєдіяльності людини як виду; вияв мовленнєвої діяльності – уже в другу чергу, і лише в третю чергу – вияв якоїсь конкретної мови” [4]. На основі класифікацій функцій мови, запропонованих вітчизняними [1] та зарубіжними [3] ученими можна зробити висновок, що множина способів використання мови є визначеною і не нескінченною. Ілюзія необмеженості способів використання мови з'явилась через неясність щодо критеріїв їхнього розмежування. Якщо виходити з того, що іллокутивна мета є тим поняттям, яке складає основу класифікації способів використання мови (функцій), то їхня кількість є доволі обмеженою: ми намагаємось спонукати інших людей до дій, зобов'язуємось

щось зробити, висловлюємо свої почуття, повідомляємо щось комусь. Часто одне висловлювання є багатофункціональним. Отже, мову можна розглядати як систему мовних форм, але її можна розглядати й з іншого боку – функціонального. Адже мова існує не заради самих форм, а є інструментом, за допомогою якого люди виконують різні дії: вітаються, вибачаються, обіцяють, погрожують, повідомляють про щось тощо. У процесі генерування мовлення до когнітивного лінгвістичного модуля надходять паттерни, що означають наміри, які необхідно виразити у словесній формі. Тобто тут ми бачимо взаємодію різних когнітивних компонентів, що беруть участь у вищих мислительних процесах. Розвиток здібності правильного функціонального застосування рідної мови відбувається у процесі соціалізації. Для забезпечення такого розвитку у процесі вивчення іноземної мови необхідно організовувати матеріал за функціональним принципом. Тоді у свідомості тих, хто навчається, з'являються зв'язки між комунікативним наміром і певною мовною структурою, яка й є формальним вираженням цього наміру.

Соціолінгвістичний рівень когнітивно-репрезентативних структур комунікативних здібностей є абстрактно-узагальненою системою, що надає змогу розуміти і породжувати мовлення в конкретному соціальному контексті. Репрезентація здібностей адекватно використовувати мову в різних соціальних контекстах знаходиться у площині когнітивних схем та їхніх різновидів: скриптів. Виконання соціальних ролей часто передбачає стереотипне використання певних мовних інваріантів. Кожна мова існує в певній кількості своїх різновидів та є їхньою сумою. Практично не існує мовців, які б застосовували один і той же комунікативний код у всіх ситуаціях спілкування: у бесідах з колегою, підлеглим, начальником, незнайомцем, другом, ровесником, старшою чи молодшою людиною, представником тієї чи іншої нації. Когнітивна схема – це репрезентація понять у термінах пар “атрибут-значення”.

Такою є когнітивна структура, що здійснює розуміння та породження мовлення. Це абстрактно-узагальнена система, яка складається з багатьох

елементів, які розташовані в кількох площинах. Вона корелює із системою мови і знаннями, уміннями і навичками, необхідними для ефективного спілкування, але не зводиться до них. Це внутрішня психологічна когнітивно-репрезентативна система, яка являє собою зміст того, що називається когнітивною складовою комунікативних здібностей людини.

Перейдемо до розгляду особливостей розвитку когнітивного компонента комунікативних здібностей студентів. Розвиток когнітивного компонента комунікативних здібностей передбачає диференціювання когнітивно-репрезентативних структур, які відображають комунікативні знання, уміння, навички. Для того, щоб цей процес був емоційно й інформаційно насиченим, необхідно застосовувати методи активного навчання: рольову гру, аналіз ситуацій, дискусію. Організація дискусій під час навчального процесу уможливує вирішення таких завдань: активізувати увагу студентів; сформувані навички вербальної та невербальної комунікації; створити умови для активної комунікативної діяльності. На початковому етапі навчання через вікові особливості студентів основне завдання полягає у встановленні первинного соціального контакту, у навчанні вживати в мовленні елементарний лексичний матеріал і загальні правила організації іншомовного говоріння.

З метою прискорення розвитку комунікативних здібностей студентів слід вводити різні ситуації, пов'язані з їхньою життєдіяльністю, а також професійно спрямовані ситуації: призначити чи скасувати зустріч, уточнити час ділової зустрічі, погодитися з чимось, висловити незгоду з певним твердженням, прийняти чи відхилити пропозицію.

На кожному занятті з'являються нові граматичні структури, лексичні одиниці, уживання яких у мовленні слід підкріплювати інформацією про особливості побудови комунікації в різних соціальних контекстах. "Прокручується" вже засвоєний матеріал, та засвоюються нові фрази. Кожна мовленнева структура має вживатися згідно з особливостями організації комунікації іноземною мовою. При введенні комунікативних знань необхідно проводити паралелі з правилами комунікації рідною мовою, вказувати на

спільні риси і відмінності, звертати увагу на національні особливості ділового спілкування, на правила міжкультурної комунікації. Лише в цьому випадку комунікативна діяльність буде мати особистісне значення та розвивати комунікативні здібності студентів. З накопиченням комунікативних знань, набуттям умінь і навичок ускладнюються ситуації для аналізу, рольові ігри. Навчальна комунікативна ситуація вже є елементом іншої, більш складної гри: “Офіційний прийом іноземної делегації”, “Брифінг”, “Екскурсія по місту”, “Телефонна розмова з іноземним діловим партнером”, “Перемови”. Така “більша гра” відображає існуючий рівень розвитку комунікативних знань та зміст комунікативних здібностей і сприяє їхньому подальшому розвитку.

Передача комунікативних знань може забезпечуватися не лише шляхом прямої передачі інформації на заняттях з іноземної мови, але й програванням супутніх певній ситуації ролей. З метою наближення навчальної ситуації до реальної студенти можуть зображувати предмети обстановки, створювати шумові ефекти (шум дощу, скрип гальм, кроки). Така драматизація надає можливість залучати більше учасників і при цьому стимулювати адекватний розвиток емоційного, самооцінного, мотиваційного та комунікативно-діяльнісного компонентів комунікативних здібностей студентів. Особливість побудови такого виду комунікативної діяльності має низку особливостей, насамперед вибір учасників є випадковим (можна використати вивчені лічилки), автором і постановником рольової гри може бути не лише викладач, але й самі студенти: це може бути одним із видів заохочення за активність, за добре виконану роботу.

Особливий інтерес з точки зору розвитку комунікативних здібностей становлять нестандартні комунікативні ситуації, де є несподівані елементи. При вивченні кожної теми можна змоделювати ситуації, що є проблемними з точки зору комунікації. Комунікативна успішність у цьому випадку є можливою за наявності комунікативних знань, умінь швидко проаналізувати ситуацію та відреагувати. Студенти самі можуть запропонувати такі ситуації для аналізу чи рольової гри. Так, наприклад, при вивченні теми “Подорож”/“Travelling”

студенти відпрацьовують навички вступу в контакт із незнайомими людьми, при цьому вводять у ситуацію несподівані елементи: Ви спізнилися на реєстрацію літака; Вами незадоволені (Ви читаєте це на обличчі); як потрібно побудувати бесіду, щоб уникнути конфлікту? Викладач у цьому процесі не обов'язково виступає в ролі судді, він може виконувати одну з ролей, що створює сприятливу психологічну атмосферу і тим самим посилює адекватний розвиток мотиваційного й емоційного компонентів комунікативних здібностей студентів.

На заняттях з іноземної мови важливо вчити студентів використовувати необхідні жести, міміку, вимовляти слова емоційно, виразно, а не лише правильно. Для цього студентів необхідно ознайомити з особливостями вербальної та невербальної комунікації та правилами передачі інформації з орієнтацією на співрозмовника. Так, наприклад, однією із ситуацій, що програють при вивченні теми “Мистецтво”/“Art”, може бути така: “Поясніть людині, яка ніколи не бачила робіт Пабло Пікассо, чому вони вам подобаються”. При синхронності застосування в комунікативній діяльності лінгвістичних і паралінгвістичних засобів створюються умови для перенесення отриманих комунікативних знань в умови реальної життєдіяльності студентів. При цьому таке програвання ситуації завжди є емоційно забарвленим, що сприяє інтенсифікації розвитку комунікативних здібностей тих, хто навчається.

Засвоєння правильного вживання вербальних та невербальних засобів відбувається як шляхом прямої передачі інформації студентам про правила комунікації, так і за допомогою програвання супутніх певній ситуації ролей. Крім того, передача та засвоєння нових знань відбувається більш ефективно за методикою “керованого відкриття” Дж. Брунера [6, с. 74–76]. Роль викладача полягає в тому, щоб створити ситуації, які допомагають студентам генерувати нові ідеї і відкривати взаємозв'язки між фактами, подіями, явищами. Великого значення в цій методиці надається необхідності забезпечення студентів великою кількістю окремих прикладів, на основі яких вони можуть самі генерувати загальні правила. Це надає змогу навчати їх індуктивного мислення.

У процесі “навчання через відкриття” необхідно заохочувати студентів до розуміння цілісної структури того, що вивчається у взаємозв’язках з його елементами, до розуміння принципів, які складають його основу, місця певної концепції у структурі більш загальної концепції.

Опираючись на ідеї Л. С. Виготського, який вивчав процеси когнітивного розвитку людини, та їхній зв’язок з мовою і мисленням, ми вважаємо за доцільне організовувати роботу студентів у мікрогрупах та пропонували їм вирішити певну проблему. Завдяки такій організації навчальної діяльності студенти вчать співпрацювати, вербалізувати свої думки і відстоювати свою точку зору, дивитися на проблему з різних кутів зору, доходити до згоди зі спірних питань.

Вважаючи комунікативні здібності однією з інтелектуальних структур, ми пропонуємо вводити навчальний матеріал та організовувати процес його засвоєння згідно з принципами організації вищих когнітивних структур, закономірностей перебігу мислительних процесів.

Таким чином, когнітивний компонент комунікативних здібностей – це внутрішня психологічна репрезентативно-когнітивна система, що здійснює розуміння і породження мовлення. Це абстрактно-узагальнена система, яка складається з багатьох елементів, які розташовані в кількох площинах. Вона корелює із системою мови та знаннями, уміннями і навичками, необхідними для ефективного спілкування, але не зводиться до них.

Розвиток когнітивного компонента комунікативних здібностей передбачає все більше диференціювання когнітивних репрезентативних структур. Отже, психологічну сутність когнітивної складової комунікативних здібностей становить багатомірний ментальний когнітивний простір, що характеризується певною топологією. При цьому розвиток комунікативних здібностей супроводжується ускладненням цього простору. У термінах теорії Дж. та Е. Гібсонів зростання диференційованості когнітивних структур означає зростання їхньої здатності здобувати все нові інваріанти стимуляції. У термінах когнітивної психології це означає зростання здатності психологічної

когнітивної системи відображати та оперувати все новими мовними засобами, які на більш ранніх етапах розвитку були для неї недоступними.

На основі когнітивної складової комунікативних здібностей здійснюється передача інформації з орієнтацією на співрозмовника (уміння працювати з інформацією – систематизація і передача інформації; розуміння та розрізнення знакових систем); соціальна перцепція (сприймання, розуміння інших людей, самих себе); взаємодія з іншими людьми (уміння репрезентувати себе й орієнтуватися на співрозмовника). Когнітивний компонент комунікативних здібностей є частковим змістом комунікативних здібностей, що змінюється при цілеспрямованому впливі з метою навчання і розвитку.

Подальшими науковими розвідками в цьому напрямку може стати вивчення особливостей розвитку мотиваційного, емоційного, самооцінного та комунікативно-діяльнісного компонентів комунікативних здібностей учнів і студентів.

Список використаної літератури

1. Бацевич, Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Бацевич Ф. С. – К. : Академія, 2004. – 342 с.
2. Засекіна, Л. В. Структурно-функціональна організація інтелекту особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / Л. В. Засекіна. – К., 2006. – 33 с.
3. Остин, Д. Л. Слово как действие / Остин Д. Л. // Новое в зарубежной лингвистике : сборник научных статей. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 17. – Теория речевых актов. – С. 22–129.
4. Почепцов, О. Г. Основы прагматического описания предложения / Почепцов О. Г. – К. : Высшая школа, 1986. – 116 с.
5. Bachman, L. F. Language testing in practice / L. F. Bachman, A. S. Palmer. – N.-Y. : Oxford University Press, 2002. – 377 p.
6. Crowl, T. K. Educational Psychology : Windows on Teaching / T. K. Crowl, S. Kaminsky, D. M. Podell. – Madison : Brown and Benchmark Publishers, 1997. – 416 p.

Рецензент – кандидат психологічних наук Сопілко Н. В.